

### 3. Τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον.

Ἦδη ἐν τῷ Discours sur l'origine. de l'inégalité ὁ Rousseau ποιεῖται λόγον περὶ κοινωνικοῦ τινος συμβολαίου, ὅπερ, συναφθὲν μεταξὺ τῶν πλουσίων καὶ τῶν πτωχῶν<sup>1</sup>, ἔμελλε νὰ θέσῃ τέλος εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ πολέμου, ἣτις ἐδημιουργήθη μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ θεσμοῦ τῆς ἰδιοκτησίας καὶ ὑποκατέστησε τὴν εὐτυχῆ ἐκείνην δευτέραν περίοδον τῆς φυσικῆς καταστάσεως. Διὰ τοῦ συμβολαίου τούτου, ὅπερ εἶναι pactum unionis, ἰδρύθη ἡ πολιτικὴ κοινωνία<sup>2</sup>. Μετὰ ταῦτα ἀνατίθεται ἡ πολιτικὴ ἐξουσία εἰς ὠρισμένα ἄτομα<sup>3</sup> δι' ἄλλου τινὸς εἶδους συμβολαίου, pactum subiectionis, ἀναλόγως δὲ τοῦ ἐκάστοτε περιεχομένου τοῦ συμβολαίου τούτου ἐδημιουργήθησαν αἱ διάφοροι μορφαὶ τῆς κυβερνήσεως.

Ἄν καὶ ὁ συγγραφεὺς ἐν τινι μέτρῳ ἀκολουθεῖ ἐνταῦθα τὰ παραδεδομένα<sup>4</sup>, οὐχ ἦττον ἀφίσταται τῆς κλασικῆς θεωρίας, τὸ μὲν διότι λαμβάνει οὗτος τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον καθ' ὑπόθεσιν, τὸ δὲ διότι διὰ τοῦ συμβολαίου τούτου δὲν δημιουργεῖται ἡ ἀπλῆ κοινωνία, ἀλλ' ἡ πολιτικὴ κοινωνία, καὶ κατ' ἀκολουθίαν τοῦτο δὲν τίθεται ἐν τῇ πρώτῃ περιόδῳ τῆς φυσικῆς καταστάσεως, ἀλλὰ πολὺ μεταγενεστέρως, ὅτε ὁ ἄνθρωπος ἔζη ἤδη ἐν κοινωνίᾳ, τὸ πνεῦμα αὐτοῦ εἶχεν ἐξελιχθῆ καὶ εἶχεν πλέον διαμορφωθῆ ἡ ἠθικὴ καὶ νομικὴ συνείδησις, ὧν ἄνευ ἡ ἔννοια τῆς συμβάσεως τυγχάνει ἀσύλληπτος.

Θὰ ἴδωμεν ὁμῶς ὅτι ἐν τῷ μεταγενεστέρῳ ἔργῳ αὐτοῦ ὑπὸ τὸν

<sup>1</sup> Βλ. Discours sur l'origine κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 557.

<sup>2</sup> Βλ. Discours sur l'origine κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 558.

<sup>3</sup> Βλ. Discours κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 559 κ. ἐπ.

<sup>4</sup> Βλ. Discours κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 562 : «Je me borne, en suivant l'opinion commune, à considérer ici l'établissement du corps politique comme un vrai contrat».

τίτλον *Du contrat social*, ἔξ οὗ ἡ κλασικὴ θεωρία ἔχει ἀντλήσει τὰ στοιχεῖα αὐτῆς, ὁ Rousseau πραγματεύεται περὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ὑπὸ διάφορον, ἢ ἐν τοῖς προηγουμένοις, ἔννοιαν, καθ' ὅσον τὸ συμβόλαιον τοῦτο δὲν συνάπτεται μεταξὺ τῶν πλουσίων καὶ τῶν πτωχῶν, ἀλλὰ μεταξὺ τῶν ἀτόμων πρὸς ἄλληλα, νοεῖται δὲ τοῦτο μόνον ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ *pactum unionis*, ἀπορριπτομένου ὁριτῶς τοῦ *pactum subiectionis*<sup>1</sup>.

Ἄλλ' ἡ μεγίστη πρωτοτυπία τοῦ συγγραφέως ἔγκειται κυρίως ἐν τῇ μεθόδῳ ἐρεύνης, ἣν οὗτος ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ ἀκολουθεῖ· ἐπὶ τῇ βάσει δὲ αὐτῆς ἐγκαινιάζει νέον πολιτικὸν σύστημα, ἐν ᾧ ἡ ἔννοια τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου λαμβάνει ἰδιάζουσαν θέσιν καὶ σημασίαν.

«Ὁ ἄνθρωπος ἐγεννήθη ἐλεύθερος καὶ παντοῦ εἶναι σιδηροδέσμιος»<sup>2</sup>. Οὕτως ἀρχεται ὁ Rousseau τοῦ πρώτου κεφαλαίου τοῦ *Contrat social*. Ἐν τῇ φράσει ταύτῃ συνοψίζεται τὸ ὄλον περιεχόμενον τοῦ *Discours sur l'origine de l'inégalité*. Ἄλλ' ἐν τῷ *Contrat social* ἡ ἐξέλιξις τῆς ἀνθρωπότητος, ἥς εἰκὼν δίδεται ἐν τῷ εἰρημένῳ λόγῳ, οὐδὲ ὡς ὑπόθεσις καὶν ἐνδιαφέρει τὸν Rousseau: «Πῶς ἡ μεταβολὴ αὕτη ἐγένετο; Τὸ ἀγνοῶ»<sup>3</sup>. Δὲν ἐνδιαφέρει δηλαδὴ νὰ γνωρίζωμεν πῶς ἐδημιουργήθησαν ἡ κοινωνία καὶ τὸ Κράτος, ἀτινα περιορίζουσι τὴν ἀνθρωπίνην ἐλευθερίαν. Περὶ τοῦ προβλήματος τούτου ἠσχολήθη ἤδη οὗτος ἀνωτέρω, ἐνθα προέβη εἰς εἰκασίας τινὰς καὶ κοινωνιολογικῆς φύσεως ὑποθέσεις<sup>4</sup>. Ἐνταῦθα ἐνδιαφέρει μόνον «ἐκεῖνο, ὅπερ δύναται νὰ δικαιολογήσῃ ταύτην τὴν μεταβολήν»<sup>5</sup>· τοῦτο δὲ εἶναι τὸ πρόβλημα, οὗτινος τὴν λύσιν

<sup>1</sup> Βλ. *Contrat social*, I. I, ch. V.

<sup>2</sup> Βλ. *Contrat social*, I. I, ch. I.

<sup>3</sup> Βλ. *Contrat social*, I. I, ch. I.

<sup>4</sup> Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 111 καὶ ἐπ.

<sup>5</sup> Βλ. *Contrat social*, I. I, ch. I.

πειράται ἐν τῷ Contrat social ὁ Rousseau. «Θὰ ἐρεινήσω, γράφει<sup>1</sup>, ἐὰν ἐν τῇ πολιτικῇ τάξει εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ θεμιτός τις κανὼν διοικήσεως, λαμβανομένου τοῦ ἀνθρώπου οἷος εἶναι, τοῦ δὲ νόμου οἷος δύναται νὰ εἶναι». Ἐν ἄλλαις λέξεσι τίθεται ἔνταῦθα οὐχὶ τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τοῦ Κράτους καὶ τοῦ δικαίου, ἀλλὰ τοῦ θεμελίου αὐτῶν, οὐχὶ τὸ πῶς ἐν τῇ πραγματικότητι ἐγεννήθησαν ἡ ἐξουσία καὶ τὸ δίκαιον, ἀλλὰ τὸ τί εἶναι ἐκεῖνο, ὅπερ καθιστᾷ τὸ γεγονός τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν θεμιτόν, καὶ κατ' ἄκολουθίαν ποῖον τὸ κριτήριο, ἐπὶ τῇ βάσει οὗτινος δέον αἱ κοινωνίαι καὶ τὸ δίκαιον νὰ εἶναι διαμεμορφωμένα, ὥστε νὰ πληρῶσι τοὺς ὅρους τῆς νομιμότητος. Δεδομένου δὲ ὅτι τὸ κριτήριο τοῦτο εἶναι «ὁ ἄνθρωπος οἷος εἶναι», δηλονότι ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, περὶ ἧς ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος, δέον οἱ κοινωνικοὶ καὶ πολιτικοὶ θεσμοὶ νὰ εἶναι τοιοῦτοι, ὥστε νὰ προσαρμόζονται πρὸς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου. Ὅθεν δὲν πρόκειται ἔνταῦθα περὶ τῆς γενετικῆς μεθόδου. Τὸ τεθὲν πρόβλημα δὲν ἀνάγεται εἰς τὸ ὄν, ἀλλ' εἰς τὸ δέον, δὲν εἶναι πρόβλημα ἱστορικὸν ἢ κοινωνιολογικόν, ἀλλὰ πρόβλημα τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου καὶ τοῦ Κράτους<sup>2</sup>.

Οὕτω τεθέντος τοῦ προβλήματος τοῦ θεμελίου τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ τοῦ δικαίου, ὁ Rousseau ἐν συνεχείᾳ προβαίνει εἰς τὴν ἐξέτασιν θεωριῶν τινῶν<sup>3</sup>, ἰδίᾳ δὲ τῆς ρεαλιστικῆς, δηλαδή τῆς

<sup>1</sup> Βλ. Contrat social, l. I, προοίμιον.

<sup>2</sup> Βλ. Manuscrit de Genève, l. I, ch. V. «...Je cherche le droit et la raison, et ne dispute pas des faits». Ὁσαύτως Emile, l. V, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 178, ἐνθα ὁ Rousseau διαστέλλων τὴν μέθοδον αὐτοῦ ἀπὸ τῆς τοῦ Montesquieu, γράφει «Mais il (Montesquieu) n'eut garde de traiter des principes du droit politique; il se contenta de traiter du droit positif des gouvernements établis; et rien au monde n'est plus différent que ces deux études. Celui pourtant qui veut juger sainement des gouvernements tels qu'ils existent est obligé de les réunir toutes deux; il faut savoir ce qui doit être pour bien juger de ce qui est».

<sup>3</sup> Βλ. Contrat social, l. I, ch. II, κ. ἐπ.

θεωρίας «τοῦ δικαίου τοῦ ἰσχυροτέρου»<sup>1</sup>, ἣν ἀποκρούει δι' ἐπιχειρημάτων ἀνυπερβλήτων.

Ἀπορριφθεισῶν ἀπασῶν τῶν ἄλλων θεωριῶν, δὲν ὑπολείπεται, εἰμὴ ἡ σύμβασις «ὡς βᾶσις πάσης νομίμου ἐξουσίας»<sup>2</sup>. Οὕτω δὲ τὸ τρίτον κεφάλαιον τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ *Contrat social* φέρει τὸν τίτλον: «Περὶ τῆς κοινωνικῆς συμβάσεως», δι' ἧς δημιουργεῖται τὸ πολιτικὸν σῶμα, τουτέστι τὸ Κράτος.

Ὅθεν εὐλόγως θὰ ἠδύνατό τις νὰ συμπεράνη ὅτι ὁ Rousseau εὐρίσκεται ἐν ἁρμονίᾳ μετὰ τῆς παραδεδομένης θεωρίας. Τοῦτο ὁμῶς δὲν εἶναι ἀκριβές, διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους.

Ἐν πρώτοις ὁ Rousseau δὲν θεωρεῖ τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον *sub specie facti*, ἀλλ' οὐδὲ καὶ ὡς ὑπόθεσιν λαμβάνει τοῦτο. Περὶ αὐτοῦ εὐκόλως δύναται τις νὰ πεισθῇ, συνδυάζων τὴν ἔννοιαν ταύτην πρὸς τὴν ὄλην μεθοδολογίαν τοῦ *Contrat social*, ἣτις, ὡς εἶδομεν, τυγχάνει ξένη πρὸς τὴν λεγομένην γενετικὴν μέθοδον. Ἄλλως τε ἔχομεν καὶ ῥητὴν δήλωσιν τοῦ συγγραφέως ἐν τῷ μνημονευθέντι χειρογράφῳ τῆς Γενεύης, ἐνθα οὗτος γράφει ὅτι τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον δὲν τίθεται ἐν τῇ ἀρχῇ τῶν κοινωνιῶν, ἀλλ' ἀντιθέτως ἀποτελεῖ τοῦτο ἰδεῶδες, πρὸς ὃ τείνουσιν οἱ πολιτικοὶ θεσμοί<sup>3</sup>.

Οὕτω τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον δὲν λαμβάνεται ὡς γεγονὸς ἱστορικὸν ἢ προϊστορικὸν, ἵνα ἀποτελέσῃ τὸ *de facto* θεμέλιον τῶν πολιτικῶν κοινωνιῶν, ἀλλ' ὡς ἰδέα, συνιστώσα τὸ *de jure*, ἃς εἶ-

---

<sup>1</sup> Βλ. *Contrat social*, l. I, ch. III.

<sup>2</sup> Βλ. *Contrat social*, l. I, ch. IV κ. ἐπ. «Puisqu' aucun homme n'a une autorité naturelle sur son semblable, et puisque la force ne produit aucun droit, restent donc les conventions pour base de toute autorité légitime parmi les hommes».

<sup>3</sup> Ἐν τῷ αὐτῷ χειρογράφῳ ὁ Rousseau λέγει τὰ ἑξῆς: «Par où l'on voit que ce prétendu traité social dicté par la nature est une véritable chimère».

πωμεν οὕτω, θεμέλιον αὐτῶν. Ὅθεν δὲν ἔχει τοῦτο σημασίαν ὀντο-  
λογικὴν, ἀλλ' ἀξιολογικὴν καὶ δεοντολογικὴν, ἀποτελοῦν κριτήριον  
τῆς ἀξίας τῶν ὑφισταμένων Κρατῶν καὶ πολιτικῶν θεσμῶν, ὡς  
καὶ ἰδέαν κατευθυντήριον τῆς ἐξελίξεως αὐτῶν ὑπὸ τὴν τελευ-  
ταίαν ταύτην ἔννοιαν τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον δὲν ἀνάγεται εἰς τὸ  
παρελθόν, ἀλλ' εἰς τὸ μέλλον<sup>1</sup>.

Ὡς εἶπε καὶ ὁ Kant<sup>2</sup>, ὅστις παρέλαβεν ἐκ τοῦ Rousseau καὶ

---

<sup>1</sup> Πρὸβλ. H. M i c h e l, L'idée de l'Etat, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 50 κ. ἐπ.  
C h. R e n o u v i e r, Philosophie analytique de l'histoire, ἐνθ' ἄνωτ.,  
τ. III, σελ. 577. G. R i c h a r d, La question sociale et le mouvement  
philosophique au XIX siècle, Paris, 1914, σελ. 56. G. B e a u l a v o n,  
ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 17. E. C a y r e t, Le procès de l'individualisme juri-  
dique, Paris, 1932, σελ. 54. O. G i e r k e, Johannes Althusius κλπ.,  
ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 348 κ. ἐπ. E r. v o n M e i e r, Französische Ein-  
flüsse auf die Staats- und Rechtsentwicklung κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 40  
κ. ἐπ. R. S m e n d, Verfassung und Verfassungsrecht, ἐνθ' ἄνωτ.  
σελ. 69. M. L i e r m a n n, Die Rechtsphilosophie des J.-J. Rous-  
seau, Berlin, 1898, σελ. 95 κ. ἐπ. F. H a y m a n n, J.-J. Rousseau's So-  
zialphilosophie, Leipzig, 1898, σελ. 57 κ. ἐπ. R. S c h m i d t, Allge-  
meine Staatslehre, Leipzig, τ. I, 1901, σελ. 84 σημ. 2. R. S t a m m l e r,  
Wesen des Rechtes und der Rechtswissenschaft, ἐν Systematische  
Rechtswissenschaft, Berlin, 1906, σελ. VI. T o ὕ α ὕ τ o ὕ, Rechts-  
philosophische Abhandlungen und Voträge, Berlin, 1925, σελ. 391. F r.  
J e r u s a l e m, Soziologie des Rechts, I, Jena, 1925, σελ. 197. H ö f-  
f d i n g, Rousseau und seine Philosophie, Stuttgart, 1923, σελ. 129.  
J. B i n d e r, Philosophie des Rechts, Berlin, 1925, σελ. 258 κ. ἐπ. G.  
J e l l i n e k, Allg. Staatslehre, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 204 κ. ἐπ. G. D e l  
V e c c h i o, Su la teoria del contratto sociale, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 86  
κ. ἐπ. A. B a r t o l o m e i, Lezioni, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 298 κ. ἐπ.

<sup>2</sup> Βλ. I. K a n t, Metaphysik der Sitten, I, Metaphysische  
Anfangsgründe der Rechtslehre § 47 καὶ ἰδίᾳ τ o ὕ α ὕ τ o ὕ Ueber  
den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie tichtig sein taugt aber  
nicht für die Praxis, ἐν Sämtliche Kleine Schriften, Leipzig 1797, τ.

υιοθέτησε τὴν ἰδέαν ταύτην, τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον δέον νὰ θεωρηθῆ ὡς λογικὴ ἀρχή, ὡς καθαρὰ ἰδέα τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ἀναγομένη εἰς τὴν ὑποχρέωσιν τοῦ νομοθέτου, ὅπως νομοθετῆ, ὡς εἴναι οἱ νόμοι προήρχοντο ἐκ τῆς βουλήσεως τοῦ συνόλου, οὕτως ὥστε καὶ ὑφ' ἑαυτῆς τεκμήριον ὅτι, εἴναι ὁ λαὸς ἠρωτάτο περὶ αὐτῶν, θὰ εἶδεν οἷον τὴν συγκατάθεσιν αὐτοῦ.

Ὡς ταῦτα ὅμως δὲν πρέπει νὰ συμπεράνη τις ὅτι ὁ Rousseau καταλήγει εἰς τὴν θεωρίαν, καθ' ἣν ἡ σύμβασις, λαμβανομένη ὑπὸ τὴν συνήθη αὐτῆς ἔννοιαν, ἀποτελεῖ καθ' ἑαυτὴν τὸ λογικὸν θεμέλιον τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἐξουσίας.

Διότι οὕτω θὰ ἤρχετο οὗτος εἰς ἀντίφασιν πρὸς ὅσα ἐν ἀρχῇ εἶπε, θέσας ὡς κριτήριον τῶν νόμων τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν.

Ἄλλως τε οὗτος ἐπικρίνει<sup>1</sup> τὴν θεωρίαν τοῦ Grotius, ὅστις θεμελιοῖ τὴν ἐξουσίαν ἐπὶ τῆς ἐννοίας τῆς ἀπαλλοτριώσεως τῆς ἐλευθερίας τῶν ὑποκειμένων ὑπὲρ τοῦ κυριάρχου. Τοιαύτη τις πρᾶξις, λέγει, τυγχάνει ἀθέμιτος καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἄκυρος, ὡς ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν· διότι ἡ ἀπολλοτριώσις τῆς ἐλευθερίας σημαίνει ἀπαλλοτριώσιν τῆς ἀνθρωπίνης ιδιότητος<sup>2</sup>.

Εἶναι βεβαίως ἀληθὲς ὅτι ὀλίγον μετὰ τὰ ἀνωτέρω ὁ Rousseau καθορίζων τὸ περιεχόμενον τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου λέγει ὅτι τοῦτο συνίσταται εἰς τὴν ὀλοκληρωτικὴν ἀπαλλοτριώσιν ἐκάστου μεθ' ἀπάντων τῶν δικαιωμάτων αὐτοῦ εἰς τὴν κοινότητα ὀλόκληρον<sup>3</sup>.

---

III, σελ. 417 κ. ἐπ. Ὑπὸ παρομοίαν ἔννοιαν θεωρεῖ τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον καὶ ὁ Fichte. Βλ. Beitrag zur Berichtigung der Urtheile des Publikums über die Französische Revolution, 2<sup>te</sup> ed. Leipzig, 1829, 1. Buch, 1. Kap., σελ. 44 κ. ἐπ., καὶ Grundlage des Naturrechts, Leipzig, 1822, σελ. 193 κ. ἐπ. § 17 κ. ἐπ.

<sup>1</sup> Βλ. Contrat social, I, I, ch. IV.

<sup>2</sup> Βλ. Contrat social, I, I, ch. IV. «Renoncer à sa liberté, c'est renoncer à sa qualité d'homme, aux droits de l'humanité, même à ses devoirs».

<sup>3</sup> Βλ. Contrat social, I, I, ch. VI.

Τούτο, δέ, ὡς εἶναι φυσικόν, ἔδωκε λαβήν, ὅπως κατηγορηθῆ ὁ Rousseau ὡς καταφάρως ἀντιφάσχιον πρὸς ἑαυτόν. Τοιαύτη ὅμως χονδροειδῆς ἀντίφασις προτάσεων κατ' ὀλιγίστας μόνον σελίδας ἀπεχουσῶν ἀπ' ἀλλήλων φαίνεται ἀπίθανος.

Λογικώτερον δὲ θὰ ἦτο νὰ θεωρήσωμεν ὅτι ἄλλη τις εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου παρὰ τῷ Rousseau.

Ἐπεὶ τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου συνηγορεῖ καὶ ἡ ἐξῆς παρατήρησις. Ἐάν τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον ἐλαμβάνετο ὑπὸ τὴν συνήθη ἔννοιαν τῆς συμβάσεως, θὰ ἔδει τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ νὰ ποικίλλῃ, ὡς ἐξαρτώμενον ἐκ τῆς αὐθαιρέτου βουλήσεως τῶν συμβαλλομένων. Ἐνῶ κατὰ τὸν Rousseau αἱ ρῆτραι τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, αἵτινες «τυγχάνουσι καθωρισμέναι ἐκ τῆς φύσεως τῆς πράξεως, ἂν καὶ οὐδέποτε ἴσως διευρυνώθησαν ῥητῶς, εἶναι παντοῦ αἱ αὐταί».<sup>1</sup>

Εἶναι δὲ τῇ ἀληθείᾳ ἰδιάζουσα ἡ ἔννοια τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἐν τῷ Contrat social τοῦ Rousseau, τοιαύτη, ὥστε νὰ ἐπιτρέπῃ καὶ τὴν λύσιν τῶν ἀνωτέρω ἀντινομιῶν καὶ ἐπίτευξιν τῆς προσαρμογῆς τῶν νόμων εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν καὶ τὴν λύσιν τῆς ἀντινομίας μεταξὺ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ὑποχρεώσεως τῆς ὑποταγῆς εἰς τοὺς νόμους, ἢ, ὡς λέγει ἐπὶ λέξει ὁ Rousseau, τὴν λύσιν τοῦ θεμελιώδους προβλήματος, ὅπερ ἔγκειται ἐν τῇ ἐξευρέσει «μορφῆς κοινωνίας, ἣτις προστατεύει δι' ὅλης τῆς κοινῆς δυνάμεως τὸ πρόσωπον καὶ τὴν περιουσίαν ἐκάστου μέλους αὐτῆς, καὶ ἐν ἣ ἕκαστος, ἐνούμενος μεθ' ὄλων, δὲν ὑπακούει οὐχ ἥττον εἰμὴ εἰς ἑαυτόν, καὶ παραμένει ὅσον ἦτο καὶ πρότερον ἐλεύθερος».<sup>2</sup>

Διὰ τὴν κατανόησιν ὅμως τοῦ βαθυτέρου τούτου νοήματος τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου δεόν νὰ ἀναλύσωμεν προηγουμένως τὴν ἔννοιαν τῆς γενικῆς βουλήσεως (volonté générale), πρὸς ἣν τοῦτο τυγχάνει ἀρρήκτως συνδεδεμένον.

<sup>1</sup> Βλ. Contrat social, l. I, ch. VI.

<sup>2</sup> Βλ. Contrat social, l. I, ch. VI.

#### § 4. Ἡ ἔννοια τῆς γενικῆς βουλήσεως (volonté générale)

Στενωτάτη εἶναι ἡ σχέσις τῆς γενικῆς βουλήσεως μετὰ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, ἐφ' ὅσον τοῦτο, ἀναλυόμενον εἰς τὰ οὐσιώδη αὐτοῦ στοιχεῖα, συγίσταται εἰς τὸ ὅτι «ἕκαστος ἐξ ἡμῶν θέτει ἐν κοινῷ τὸ πρόσωπόν καὶ τὴν ὅλην αὐτοῦ δύναμιν ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην διεύθυνσιν τῆς γενικῆς βουλήσεως»<sup>1</sup>.

Ἡ ἔννοια τῆς γενικῆς βουλήσεως ἀποτελεῖ τὸ κέντρον<sup>2</sup> τοῦ ὅλου πολιτικοῦ συστήματος τοῦ Rousseau, ἀλλὰ καὶ τὴν μίτον, τῇ βοηθείᾳ οὗτινος δύναται τις νὰ κινηθῇ διὰ μέσου τῶν ἄλλως σκοτεινῶν καὶ περιπλόκων σελίδων τοῦ Contrat social.

Δι' αὐτῆς πειράται ὁ Rousseau νὰ δώσῃ λύσιν εἰς τὸ θεμελιώδες πρόβλημα τῆς ἀντινομίας, ἧτις ὑφίσταται, μετὰξὺ τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ συνόλου, τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ὑποχρεώσεως πρὸς ὑπακοὴν εἰς τοὺς νόμους, πρόβλημα ὅπερ οὗτος διατυποῖ ὡς ἑξῆς. «Διὰ ποίας ἀκαταλήπτου τέχνης ἠδυνήθησαν οἱ ἄνθρωποι νὰ ἐξεύρωσι μέσον οὕτως, ὥστε νὰ καθυποτάξωσι τοὺς ἀνθρώπους, ἵνα καταστήσωσιν αὐτοὺς ἐλευθέρους, νὰ θέσωσιν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Κράτους τὴν περιουσίαν, τοὺς βραχίονας καὶ αὐτὴν ἔτι τὴν ζωὴν τῶν μελῶν αὐτοῦ, χωρὶς νὰ ἐξαναγκάζωσι καὶ χωρὶς νὰ συμβουλεύωνται αὐτούς, νὰ δεσμεύωσι τὴν θέλησιν αὐτῶν, διὰ τῆς ἰδίας αὐτῶν θελήσεως, νὰ ὑπερισχύῃ ἡ συναίνεσις κατὰ τῆς ἀρνήσεως αὐτῶν, νὰ ὑποχρεῶνται νὰ τιμωρῶσιν αὐτοὶ ἑαυτούς, ὡσάκις πράττουσιν ἐκεῖνο, ὅπερ δὲν ἠθέλησαν, νὰ ὑπακούωσι καὶ οὐδεὶς νὰ διατάσῃ, νὰ ὑπηρετῶσι καὶ νὰ μὴ ἔχωσι κυρίους ;»<sup>3</sup>

«Τὰ θαύματα ταῦτα εἶναι ἔργον τοῦ νόμου», ὅστις ὀρίζεται ὡς ἡ «ἔκφρασις τῆς γενικῆς βουλήσεως».

<sup>1</sup> Βλ. Contrat social, l. I, ch. VI.

<sup>2</sup> Τοσοῦτον ἡ ἔννοια αὕτη τῆς γενικῆς βουλήσεως τυγχάνει θεμελιώδους, ὥστε νομίζομεν ὅτι καὶ ἐὰν ἔτι ἐθέτομεν κατὰ μέρος τὴν ἔννοιαν τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, οὐδόλως θὰ ἐκλονίζετο τὸ ὅλον σύστημα.

<sup>3</sup> Βλ. De l'économie politique, ἐν Œuvres, ἐνθ. ἀνωτ. τ. I, σελ. 581.



Δὲν ἀπαντᾷ ἐν τῷ «*Contrat Social*» ἔκφρασις τόσον ἀσαφῆς καὶ δυσνόητος ὅσον ἡ «τῆς γενικῆς βουλήσεως», ἣτις τούτου ἕνεκεν ἠρμηνεύθη κατὰ πολλοὺς καὶ ποικίλους τρόπους ὑπὸ τῶν ἀπειραρίθμων σχολιαστῶν καὶ μελετητῶν τοῦ Rousseau.

Ὅθεν κρίνομεν ἀναγκαῖον νὰ ἐπιμείνωμεν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου, ἵνα δυνηθῶμεν ν' ἀνεύρωμεν τὸ ἀληθὲς νόημα τῆς θεμελιώδους ταύτης ἐννοίας. Πρὸς τοῦτο μόνη ἡ ἀνάγνωσις τοῦ «*Contrat social*»<sup>1</sup> δὲν θὰ ἤρκει, ἀλλ' εἶναι ἀπαραίτητος ἡ μελέτη καὶ τῶν ἄλλων ἔργων<sup>2</sup> τοῦ συγγραφέως τούτου καὶ δὴ καὶ τοῦ ἐν «*Encyclopedie*» δημοσιευθέντος ἄρθρου αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «*De l' économie politique*», ἔνθα κυρίως ἡ ἔννοια τῆς «γενικῆς βουλήσεως» ἀναλύεται.

Δὲν προτιθέμεθα νὰ προβῶμεν εἰς πλήρη ἔκθεσιν πασῶν τῶν διατυπωθεισῶν ἑρμηνειῶν τῆς ἐννοίας ταύτης· θὰ περιορισθῶμεν κυρίως εἰς τὴν κριτικὴν ἐξέτασιν δύο ἐξ αὐτῶν, αἵτινες συνεδέθησαν ἀμέσως πρὸς τὴν νομικὴν ἐπιστήμην καὶ εἰδικώτερον πρὸς τὸ δημόσιον δίκαιον<sup>3</sup>.

Κατὰ τὴν πρώτην ἑρμηνείαν ἡ ἔννοια τῆς «γενικῆς βουλήσεως» λαμβάνεται ὑπὸ τὴν σημασίαν τῆς *συνολικῆς* βουλήσεως. Νοεῖται δηλονότι αὕτη ὡς τὸ ἀπλοῦν ἀριθμητικὸν σύνολον ἀπασῶν τῶν ἀτομικῶν βουλήσεων κοινωνικοῦ τινος συγόλου, συνεδέθη δὲ

<sup>1</sup> Ἐν τῷ «*Contrat social*» ὁ Rousseau ποιεῖται λόγον περὶ «γενικῆς βουλήσεως», ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ γνωστῆς ἐννοίας, χρησιμοποιεῖ δὲ ταύτην διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς ἐννοίας τῆς κυριαρχίας.

<sup>2</sup> Τὰς περιλήψεις, ἐννοῶ, τοῦ «*Contrat social*» ἐν τῷ τελευταίῳ κεφαλαίῳ τοῦ «*Emile*» ὑπὸ τὸν τίτλον «*Des voyages*» καὶ ἐν «*Lettres écrites de la montagne*» lettre VI. Κατ' ἐξοχὴν ὁμως δεόν νὰ μελετήσωμεν τὸ ἀρχικὸν χειρόγραφον τοῦ «*Contrat social*», τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα χειρόγραφον τῆς Γενεύης. Ἐνταῦθα χρησιμοποιοῦμεν κυρίως τὴν ὑπὸ τοῦ E. Dreyfus-Brisac, *Du contrat social*, Paris, 1856 ἐν appendice I, σελ. 243 κ. ἐπ. γενομένην ἔκδοσιν τοῦ χειρογράφου τούτου.

<sup>3</sup> Θὰ εἴπωμεν ἐπίσης ὀλίγα τινὰ περὶ ἑρμηνειῶν τινῶν, αἵτινες περισσότερο πλησιάζουσι πρὸς τὴν ἀληθῆ ἐννοίαν τῆς «γενικῆς βουλήσεως» ὡς καὶ περὶ συγγραφέων τινῶν, οἵτινες ἐνεπνεύσθησαν ὑπὸ τοῦ Rousseau.

πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς λεγομένης «διηρημένης κυριαρχίας», περὶ ἧς ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος <sup>4</sup>. Ὑπὲρ τῆς ἐρμηνείας ταύτης ἔδωσαν λαβὴν χωρία τινὰ <sup>5</sup> τοῦ «Contrat social», ἅτινα ἐλήφθησαν μεμονωμένως καὶ κατὰ λέξιν.

Καὶ περὶ μὲν τοῦ σφαλεροῦ τῆς ἐρμηνείας ταύτης ἀρκεῖ νὰ ἐπικαλεσθῆ τις σαφῆ καὶ κατηγορηματικὴν δήλωσιν τοῦ Rousseau, ὅστις ρητῶς διαστέλλει τὴν «γενικὴν βούλησιν» ἀπὸ τῆς «βουλήσεως πάντων» (volonté de tous) <sup>6</sup>.

Δυσχερεστέρα ὁμως τυγχάνει ἡ ἀντίκρουσις τῆς ἐτέρας ἐρμηνείας, καθ' ἣν ἡ «γενικὴ βούλησις» συνταυτίζεται μετ' ἐξωατομικῆς καὶ ὑπερατομικῆς κοινωνικοῦ τινος συνόλου συλλογικῆς βουλήσεως. Μετὰ τῆς ἐννοίας δὲ ταύτης συνεδέθη, ὡς εἶδομεν <sup>7</sup>, ἡ θεωρία τῆς ἠθικῆς ἢ νομικῆς προσωπικότητος, ὡς πραγματικότητος νοουμένης, καὶ δὴ καὶ ἡ ὀργανικὴ θεωρία <sup>8</sup> τῆς Πολιτείας, ἐξ ἧς ἀπέρρευσεν ἡ λεγομένη θεωρία τῆς ἐνιαίας καὶ ἀδαιρέτου ἐθνικῆς ἢ λαϊκῆς κυριαρχίας.

<sup>4</sup> Ἀνωτέρω σελ. 69 κ. ἐπ.

<sup>5</sup> Βλ. Contrat social, L. III, ch. I. Πρὸβλ. ἀνωτ. σελ. 71, σημ. 2.

<sup>6</sup> Βλ. Contrat social, L. II, ch. III: «... il y a souvent bien de différence entre la volonté de tous et la volonté générale». Πρὸβλ. Manuscrit de Genève ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 262 «La volonté générale est rarement celle de tous».

<sup>7</sup> Ἀνωτ. σελ. 49 κ. ἐπ., 62 κ. ἐπ.

<sup>8</sup> Μεταξὺ πλείστων συγγραφέων, οἵτινες θεωροῦσι τὸν Rousseau ὡς ὀπαδὸν τῆς ὀργανικῆς θεωρίας, βλ. E. V a u g h a m, The Political Writings of J. - J. Rousseau, Cambridge, 1915 (2 τόμοι) ἐν τῇ πολυσελίδῳ εἰσαγωγῇ αὐτοῦ ἐν τ. I, ἰδίᾳ σελ. 27 κ. ἐπ., 68 κ. ἐπ. J o h n M o r l e y, Rousseau, London, 1873 ἐν τ. II σελ. 117 κ. ἐπ., 154 κ. ἐπ. ἰδ. σελ. 182 «The analogy of the body politics to the body natural was as present to him (Rousseau) as it had been to all writers on society...», M. B e r t r a n d, Le texte primitif du Contrat social, ἐν C. R. Acad. Sc. Morales et Politiques τ. CXXXV, σελ. 856 κ. ἐπ., ὅστις ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Rousseau, καθ' ὃν χρόνον ἔγραφε τὸ ἄρθρον περὶ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἦτο ἀκόμη πιστὸς εἰς τὴν ὀργανικὴν θεωρίαν.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὑπὲρ τῆς ἐρμηνείας ταύτης συνηγοροῦσι πλεῖστα χωρία καὶ τοῦ «*Contrat social*», ἀλλ' ἰδίᾳ τοῦ ἀρθροῦ «*De l' économie politique*», ἅτινα ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνονται οὐδεμίαν ἀφίνοντα ἀμφιβολίαν περὶ τοῦ ὀρθοῦ τῆς ἐν λόγῳ ἐρμηνείας.

Πράγματι ἐν τῷ ἕκτῳ κεφαλαίῳ τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ «*Contrat social*» ἀναγινώσκομεν τὰ ἀκόλουθα. «*Παραχρῆμα εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἰδιωτικοῦ προσώπου ἐκάστου τῶν συμβαλλομένων ἢ συνεταιρική αὕτη πράξις παράγει ἐν σῶμα ἠθικὸν καὶ συλλογικόν, συγκείμενον ἐκ τόσων μελῶν, ὅσαι εἶναι αἱ τῆς συνελεύσεως ψῆφοι, ὅπερ (σῶμα) λαμβάνει διὰ τῆς αὐτῆς πράξεως τὴν ἐνότητα αὐτοῦ, τὸ κοινὸν αὐτοῦ ἐ γ ὠ (son moi commun)*», τὴν ζωὴν καὶ τὴν βούλησιν αὐτοῦ.»

Ἐν δὲ τῷ ἀρθρῳ «*De l' économie politique*» φαίνεται ὁ Rousseau ὡς ὑποστηρίζων ἔτι σαφέστερον τὴν ὀργανικὴν θεωρίαν. «*Τὸ πολιτικὸν σῶμα, γράφει, ἀτομικῶς λαμβανόμενον, δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἐν ὀργανωμένον ζῶν σῶμα ὅμοιον πρὸς τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου... Τὸ πολιτικὸν σῶμα εἶναι ἄρα ὡσαύτως ἐν σῶμα ἠθικόν, ὅπερ ἔχει μίαν βούλησιν· ἢ γενικὴ δ' αὕτη βούλησις κλπ.*»<sup>9</sup>.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐξάγεται ὅτι οὐχὶ ἄνευ εὐλόγου αἰτιολογίας ἠρμηνεύθη ἡ «γενικὴ βούλησις» ὑφ' ἣν ἡ κλασικὴ θεωρία ἔδωσεν εἰς αὐτὴν ἔννοιαν<sup>10</sup>.

Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ ἀπὸ τῆς ὀργανικῆς καὶ γενικώτερον ἀπὸ τῆς κλασικῆς θεωρίας ἀπομάκρυνσις τοῦ Rousseau εἶναι οὐσιώδης.

Ἐν πρώτοις ἡ ἐν τῷ μνημονευθέντι ἀρθρῳ<sup>11</sup> παραβολὴ τῆς

<sup>9</sup> *De l' économie politique*, ἐνθ' ἄνωτ. τ. I σελ. 587, ὅπου ὁ Rousseau, συνεχίζων, περιγράφει τὸν πολιτικὸν ὀργανισμόν κατὰ τρόπον ὑπενθυμίζοντα τὸν Μένιον Ἀγρίπαν: «*Le pouvoir souverain représente la tête; les lois et les coutumes sont le cerveau, le principe des nerfs et siège de l'entendement, de la volonté et des sens, dont les juges et magistrats sont les organes; le commerce, l'industrie et l' agriculture, sont la bouche et l' estomac κ.λ.π.*»

<sup>10</sup> Βλ. ἄνωτ, σελ. 23 κ. ἐκ., 49 κ. ἐπ., 62 κ. ἐπ.

<sup>11</sup> *De l'éc. pol.* ἐνθ' ἄνωτ. τ. I. σελ. 587.

πολιτικῆς κοινωνίας πρὸς ζῶντα ὄργανισμὸν ἀποτελεῖ μεταφορὰν καὶ δὲν ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς ἀπλῆς ἀναλογίας· ὡς δὲ ρητῶς δηλοῖ ὁ συγγραφεύς, δὲν πρόκειται ἐνταῦθα εἰμὴ περὶ «συγκρίσεως κοινῶς<sup>12</sup> γιγνομένης», ἣν μάλιστα οὗτος θεωρεῖ ὡς «ὀλίγον ἀκριβῆ ἀπὸ πολλῶν ἐπόψεων, ἀλλὰ πρόσφορον, ὅπως καταστήσῃ τοῦτον πλέον νοητόν.»

Ἀφ' ἑτέρου ὁ Rousseau ἀλλαχοῦ ρητῶς ἀποδοκιμάζει τὴν ἀντίληψιν ταύτην. Πράγματι εἰς τμῆμα ἐκ διασωθέντων χειρογράφων αὐτοῦ, αἵτινα εὐρίσκονται ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Neuchâtel, ἀναγιγνώσκωμεν. «Οἱ πολῖται ματαίως ἀποκαλοῦνται μέλη τοῦ κράτους· δὲν θὰ ἠδύναντο ποτὲ νὰ ἐνωθῶσι πρὸς αὐτὸ ὡς ἀληθῆ μέλη ἐνὸς σώματος. Εἶναι ἀδύνατον νὰ πράξωμεν οὕτως, ὥστε ἕκαστος ἐξ αὐτῶν νὰ μὴ ἔχη μίαν ἀτομικὴν καὶ χωριστὴν ὑπαρξιν, δι' ἧς δύναται μόνος νὰ ἐπαρκέσῃ εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ συντήρησιν<sup>12α</sup>.»

Δέον ἐπίσης νὰ προσθέσωμεν, ὅτι ὑπάρχουσι χωρία τινά, ἐνθα γίνεται σύγκρισις τοῦ Κράτους οὐχὶ πλέον πρὸς ζῶντα ὄργανισμὸν, ἀλλὰ πρὸς μηχανὴν καὶ ἔργον τέχνης<sup>13</sup>.

---

<sup>12</sup> Πράγματι ἡ παραβολὴ τῆς πολιτικῆς κοινωνίας πρὸς ζῶν σώμα (corpus) ἀπετέλει παράδοσιν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Rousseau. Ἦδη οἱ συγγραφεῖς τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐχρησιμοποίησαν ταύτην, ὡς ὁ Grotius, ὁ Hobbes, ἰδίᾳ δὲ ὁ Puffendorf. Σημειωτέον ὅτι ὁ Puffendorf, *Droit de la nature et de gens*, Liv. I., ch. I., διακρίνει τὰ ἠθικὰ πρόσωπα εἰς φυσικὰ ἠθικὰ πρόσωπα καὶ εἰς συλλογικὰ ἠθικὰ πρόσωπα, τοῦ ἐπιθέτου ἠθικὸς μὴ ἀποτελοῦντος ἰδιότητα τοῦ συλλογικοῦ μόνον προσώπου, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀτόμου. Καὶ ὁ Rousseau ἐν τῷ *Contrat social* γράφει περὶ «προσώπου ἠθικοῦ καὶ συλλογικοῦ» (*personne morale et collective*). Ἐκ τούτου θὰ ἠδύνατό τις εὐλόγως νὰ συμπεράνῃ, ὅτι ὁ Rousseau ἠκολούθησεν ἐν τούτῳ τὸν Puffendorf. Βλ. ἐν τούτοις ὑπὲρ τῆς ἀντιθέτου γνώμης R. Derathé *J.-J. Rousseau et la science politique de son temps*, Paris 1950 σελ. 409 κ. ἐπ. Πρβλ. A. Mestre *La notion de personnalité morale chez Rousseau*, ἐν *R. du Droit public* τ. XVIII 1902, σελ. 447 κ. ἐπ.

<sup>12α</sup> Βλ. ἔκδ. Dreyfus - Brisac, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 272.

<sup>13</sup> Βλ. *De l'éc. pol.*, ἐνθ' ἄνωτ. τ. I, σελ. 587 «... les citoyens sont le corps et les membres qui font travailler la machine». *Discours*

Εἰς ἐπίρρωσιν τῶν ἀνωτέρω θὰ ἠδυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν καὶ τοῦτο. Ὁ Rousseau οὐδεμίαν εἶχεν ἀνάγκην νὰ ἀναμείξῃ εἰς τὴν θεωρητικὴν κατασκευὴν τοῦ συστήματος αὐτοῦ τὴν ἔννοιαν τῆς «γενικῆς βουλήσεως» *sub specie facti*, οὔτε ὑπὸ τὴν συνολικὴν οὔτε ὑπὸ τὴν συλλογικὴν αὐτῆς ἔννοιαν, ἵνα θέσῃ ταύτην ὡς θεμέλιον τοῦ Δικαίου. Διότι, ἐὰν πράγματι ἐδέχετο ὡς θεμέλιον τοῦ Δικαίου τὸ ἀπλοῦν πραγματικὸν γεγονός, ὅτι τῇ συνδρομῇ τῶν πολλῶν ἐσχηματίσθη «σύνολον δυνάμεων, ὅπερ θὰ ἠδύνατο νὰ κατισχύσῃ τῆς ἀντιστάσεως»<sup>14</sup> τῶν ἀτόμων, θὰ ἤρχετο εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὴν βασικὴν αὐτοῦ ἀρχήν, καθ' ἣν ἡ δύναμις δὲν δημιουργεῖ Δίκαιον<sup>15</sup> καὶ δὲν θὰ ἠδύνατο ὡσαύτως νὰ λύσῃ τὴν ἀντινομίαν μεταξὺ τῆς συλλογικῆς δυνάμεως ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς ἀτομικῆς δυνάμεως καὶ ἐλευθερίας ἀφ' ἑτέρου. Ἀλλ' ἀκριβῶς τῶν δυσχερῶν τούτων προβλημάτων ἡ λύσις ἐπεδιώχθη διὰ τῆς ἐννοίας τῆς «γενικῆς βουλήσεως».

Ἐπ' οὐδετέρας δὲ τῶν ὡς ἀνω ἀντιλήψεων περὶ τῆς γενικῆς βουλήσεως ἐπιτυγχάνεται ἡ λύσις τῆς εἰρημένης ἀντινομίας. Τοῦτο δὲ διότι ἡ θεωρία τῆς συνολικῆς βουλήσεως θὰ ἤγεν εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Grotius, καθ' ἣν τὰ ἄτομα καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὅλοκληρος ὁ λαὸς δύνανται ν' ἀπαλλοτριώσωσι τὴν ἐλευθερίαν αὐτῶν διὰ συμβάσεως. Ἀλλὰ διὰ τὴν ἀπόκρουσιν τῆς θεωρίας αὐτῆς ὁ Rousseau ἀφιέρωσε ὅλον τὸ τέταρτον κεφάλαιον τοῦ πρώτου

sur l'origine de l'inégalité. Préface ἐνθ' ἀνωτ. τ. I. σελ. 527 «... afin que tout le mouvement de la machine ne tende jamais qu'au bonheur commun». Manuscrit de Genève ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 249 «que la loi naturelle soit le principe actif de toute la machine», ἐπίσης σελ. 262 «... il y a dans les ressorts de l'état un équivalent aux frottements des machines».

<sup>14</sup> Contrat social, L. I, ch. VI.

<sup>15</sup> Contrat social, L. I., ch. III «Le plus fort n'est jamais assez fort pour être toujours le maître, s'il ne transforme sa force en droit et l'obéissance en devoir», ἐπίσης L. I., ch. IV «Puisqu'aucun homme n'a une autorité naturelle sur son semblable, et puisque la force ne produit aucun droit...».

βιβλίου τοῦ «*Contrat social*», ἔνθα καταλήγει ὅτι «*τοιαύτη τις προᾶξις εἶναι παράνομος καὶ ἄκυρος*». Ἄλλως τε ὡς λογικὴ ἀκολουθία τῆς θεωρίας ταύτης θὰ ἦτο ἡ ἀρχὴ τῆς παμψηφίας, μὴ δυναμένου νὰ ἀναγνωρισθῇ εἰς τὴν πλειοψηφίαν τοῦ δικαιώματος, ὅπως ἐκ μόνου τοῦ γεγονότος, ὅτι ἀποτελεῖ πλειοψηφίαν καὶ ἄνευ ἄλλης τινὸς δικαιολογίας, ἐπιβληθῇ εἰς τὴν μειοψηφίαν.

Ἡ δὲ θεωρία τῆς «*συλλογικῆς βουλήσεως*» θὰ ἠδύνατο νὰ ἀγάγη εἰς τὴν τελείαν ἀπορρόφησιν τοῦ ἀτόμου ὑπὸ τοῦ Κράτους καὶ εἰς τὴν κατάπνιξιν τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας, ὅπερ ὁμοίως ὁ Rousseau οὐδαμῶς ἀναγνωρίζει <sup>16</sup>.

Δέον τέλος νὰ προσθέσωμεν, ὅτι, ἂν ἡ «*γενικὴ βούλησις*» ἐρμηνευθῇ ὡς ἀνωτέρω, τότε θέλουσι προκύψει πλεῖσται ἀσάφεια καὶ ἀντιφάσεις εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Rousseau ἐκτιθέμενα.

Ὅθεν ἀναγκαία τυγχάνει ἡ προσπάθεια, ὅπως ἀνασυγκροτήσωμεν τὴν περὶ τῆς «*γενικῆς βουλήσεως*» σκέψιν τοῦ Rousseau καὶ δυνηθῶμεν νὰ εἰσδύσωμεν εἰς τὸ βαθύτερον καὶ ἀληθὲς νόημα τῆς ἐννοίας ταύτης, ὅπερ φαίνεται ἡμῖν ὡς σύμφωνον πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ «*Contrat social*» καὶ γενικώτερον τοῦ ὅλου πολιτικοῦ συστήματος τοῦ συγγραφέως.

Δέον νὰ σημειώσωμεν ὅτι τὸ «*Contrat social*», ἢ μᾶλλον τὰ δύο πρῶτα βιβλία αὐτοῦ <sup>17</sup> δὲν ἀποτελοῦσι πολιτικὴν θεωρίαν ἐμ-

<sup>16</sup> *Contrat social*, L. ch. VI «*Cette somme de forces ne peut naître que du concours de plusieurs; mais la force et la liberté de chaque homme étant les premiers instruments de sa conservation comment les engagera-t-il sans se nuire, et sans négliger les soins qu'il se doit?*» Βλ. *Econ. pol.* ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 593 «*... cette convention seroit dissoute par le droit, s'il périssoit dans l'état un seul citoyen qu'on eût pu secourir, si l'on en retenoit à tort un seul en prison...mais si l'on entend qu'il soit permis au gouvernement de sacrifier un innocent au salut de la multitude je tiens cette maxime pour une des plus exécrables que jamais la tyrannie ait inventées.*»

<sup>17</sup> Τὰ δύο τελευταῖα βιβλία τοῦ *Contrat social* ἀποτελοῦσι πραγματεῖαν ἐφηρμοσμένης πολιτικῆς, ἀποσκοπούσης εἰς τὴν μεταρρύθμισιν τῶν πολιτικῶν θεσμῶν τῆς Γενεύης.

πνεομένην ὑπὸ τῶν περιστάσεων, ὡς τινες ὑπέλαβον, ἀλλὰ φιλοσοφίαν τοῦ Δικαίου, ἣτις συνάπτεται πρὸς τὴν ὄλην ἠθικὴν φιλοσοφίαν τοῦ Rousseau. Δέον δὲ νὰ μὴ λησμονῶμεν, ὅτι ὁ συγγραφεὺς οὗτος ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἠθικολόγων ἐκείνων, οἵτινες ὡς βάσιν τῆς ἠθικῆς ἔθεσαν τὴν ἠθικὴν συνείδησιν, ἣς τὴν ἔννοιαν ἐκτενῶς ἀνελύσαμεν ἄνωτέρω <sup>18</sup>.

Ἐὰν νῦν συγκρίνωμεν τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν ἠθικὴν συνείδησιν χωρία τῶν ἔργων τοῦ Rousseau <sup>19</sup> πρὸς χωρία τινά, ἅτινα ἀφορῶσιν εἰς τὴν «γενικὴν βούλησιν», θὰ διαπιστώσωμεν καταπληκτικὴν ὁμοιότητα.

Οὕτως ἐν τῷ ἄρθρῳ «De l' économie politique» ἀναγιγνώσκωμεν ὅτι ἡ «γενικὴ θέλησις» εἶναι ἡ «οὐρανία ἐκείνη φωνή, ἣτις ὑπαγορεύει ἐκάστῳ πολίτῃ τὰ παραγγέλματα τοῦ δημοσίου συμφέροντος καὶ διδάσκει αὐτῷ, ὅπως πράττει κατὰ τὰ ἀξιώματα τῆς ἰδίας αὐτοῦ κρίσεως καὶ μὴ τίθεται εἰς ἀντίφασιν πρὸς ἑαυτόν. Ταύτην δέον νὰ ἐκφράζωσιν οἱ ἀρχηγοί, δσάκις διατάσσουσιν» <sup>20</sup>. Ἴνα δὲ γνωρίσωμεν τὴν γενικὴν ταύτην θέλησιν «πηγὴν καὶ συμπλήρωμα τῶν νόμων, εἰς τὴν συμβουλήν τῆς ὁποίας δέον νὰ καταφεύγωμεν ἐλλείψει αὐτῶν, δὲν ὑποχρεούμεθα νὰ καλέσωμεν τὸ ὄλον ἔθνος, ἵνα συμβουλευθῶμεν αὐτό, τοσοῦτω μᾶλλον καθ' ὅσον δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ ἀπόφασις τοῦ ἔθνους θὰ εἶναι ἡ ἔκφρασις τῆς γενικῆς βουλήσεως... Ἀρκεῖ νὰ εἶναί τις δίκαιος, ἵνα εἶναι βέβαιος, ὅτι ἀκολουθεῖ τὴν γενικὴν βούλησιν.» <sup>21</sup>.

Ἐν δὲ τῷ χειρογράφῳ τῆς Γενεύης ὁ Rousseau παραδέχεται τὸν ὅρισμόν τῆς «γενικῆς βουλήσεως», καθ' ὃν αὕτη εἶναι «ἐν ἐκάστῳ ἀτόμῳ μία πρᾶξις καθαρὰ τῆς διανοίας (acte pure de l' entendement), ἣτις κρίνει, ἐν τῇ σιωπῇ τῶν παθῶν, περὶ ἐκείνου, ὅπερ ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ ἀπαιτήσῃ παρὰ τοῦ ὁμοίου αὐτῷ καὶ περὶ

<sup>18</sup> Βλ. ἄνωτ. σελ. 120 κ. ἐπ.

<sup>19</sup> Βλ. ἄνωτ. σελ. 120 κ. ἐπ.

<sup>20</sup> De l' écon. pol. ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 589.

<sup>21</sup> Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 590.

ἐκείνου, ὅπερ ὁ ὅμοιος αὐτῷ ἔχει δικαίωμα ν' ἀπαιτήσῃ παρ' ἐκείνου» <sup>23</sup>.

Σημειωτέον ὅμως ὅτι ὁ αὐτὸς ὀρισμὸς τῆς γενικῆς βουλήσεως ἀπαντᾷ κατὰ λέξιν <sup>23</sup> διατετυπωμένος ἐν ἄρθρῳ ὑπὸ τὸν τίτλον «Droit naturel (morale)», δημοσιευθέντι ἐν τῇ «Encyclopedie», οὗτινος συγγραφεὺς κοινῶς <sup>24</sup> θεωρεῖται ὁ Diderot. Εἰς τὴν γενικὴν ταύτην βούλησιν, οὕτως ὀρισθεῖσαν, ὀφείλει τὸ ἄτομον, λέγει ὁ Diderot, ν' ἀπευθύνηται, ἵνα γνωρίσῃ μέχρι ποίου σημείου ὀφείλει νὰ εἶναι ἄνθρωπος, πολίτης, ὑπήκοος, πατήρ, παιδίον καὶ πότε προσήκει αὐτῷ νὰ ζήσῃ ἢ ν' ἀποθάνῃ» <sup>25</sup>. Ὁ ἄμεσος ἄρα τρόπος τῆς εὐρέσεως τῆς ἀρχῆς τοῦ Δικαίου εἶναι ἡ αὐτοπαρατηρησία. Ἀλλ' ὁ Diderot προτείνει καὶ ἄλλην a posteriori, ἣς εἵπωμεν οὕτω, μέθοδον διαπιστώσεως τοῦ φυσικοῦ Δικαίου, ἣτις ὑπενθυμίζει τὴν ἀντίληψιν, καθ' ἣν ἡ ὁμοιομορφία τῶν κανόνων τοῦ Jus gentium ἀποδεικνύει, ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ ἔκφρασιν τοῦ Jus naturale. «Ἐὰν ἀφαιρέσωμεν, λέγει, ἀπὸ τὸ ἄτομον τὸ δικαίωμα νὰ ἀποφασίσῃ περὶ τῆς φύσεως τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδίκου, ἐνώπιον τί-

<sup>23</sup> Βλ. Dreyfus - Brisac ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 252.

<sup>24</sup> «La volonté générale est dans chaque individu un acte pure de l' entendement qui raisonne dans le silence des passions sur ce que l' homme peut exiger de son semblable et sur ce que son semblable est en droit d' exiger de lui.»

<sup>25</sup> Ὁ Dreyfus - Brisac ἐνθ' ἄνωτ, εἰσαγωγή σελ. XII ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ἄρθρον τοῦτο πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸν Rousseau. Περὶ τῶν συζητήσεων διὰ τὴν πατρότητα τοῦ ἄρθρου βλ. R. H u b e r t, Rousseau et l' Encyclopédie, σελ. 26 κ. ἐπ. Πρβλ. A. S c h i n z, La question du Contrat social, ἐν Rev. d' hist. litt, 1912. P. M. M a s s o n, Questions de chronologie rousseauiste ἐν Ann. Soc. J - J. Rousseau τ. IX 1913. B e a u l a v o n, La question du Contrat social, une fausse solution, ἐν Rev. d' hist. litt. 1913 καὶ τὴν εἰσαγωγὴν αὐτοῦ ἐν ἐκδόσει τοῦ Contrat Social, Paris 1938 (A - Ccolin).

<sup>26</sup> Droit naturel ἐνθ' ἄνωτ.

<sup>27</sup> Παρομοίαν μέθοδον ἠκολούθησε καὶ ὁ Grotius, βλ. ἄνωτ. σελ. 81, ὡς ἄλλως τε καὶ ὁ Rousseau βλ. ἄνωτ. σελ. 118.



νος δέον να φέρωμεν τὸ μέγα τοῦτο ζήτημα ; Ποῦ ; Ἐνώπιον τοῦ ἀνθρωπίνου γένους· εἰς τοῦτο καὶ μόνον ἀνήκει τὸ δικαίωμα ν' ἀποφασίσῃ, διότι τὸ μοναδικὸν αὐτοῦ πάθος τείνει πρὸς τὸ ἀγαθὸν «πάντων»<sup>27</sup>.

Ὅθεν θὰ ἠδύνατό τις εὐλόγως να συμπεράνη, ὅτι ὁ Rousseau, παραδεχόμενος τὸν ἀνωτέρω ὀρισμὸν τῆς «γενικῆς βουλήσεως», οὐδαμῶς ἀπομακρύνεται τῆς ὀρθολογιστικῆς παραδόσεως τῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν τῶν χρόνων αὐτοῦ,<sup>28</sup> κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ τῆς παραδόσεως τῆς Σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου, καθ' ἣν τὸ Δίκαιον εἶναι τὰ παραγγέλματα τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Τοῦτο ὁμως δὲν εἶναι ὀρθόν, διότι τὸ χειρόγραφον τῆς Γενεῦης περιλαμβάνει ἀκριβῶς κριτικὴν τοῦ ἀρθρου «Droit naturel».

Εἶναι μὲν βεβαίως ἀληθὲς ὅτι ὁ Rousseau ὁμολογεῖ ὅτι «οὐδεὶς θὰ διαφωνήσῃ, ὅτι ἡ γενικὴ θέλησις εἶναι μία καθαρὰ πρᾶξις τῆς διανοίας ἐν ἐκάστῳ ἀτόμῳ», ἀλλὰ συνεχίζων γράφει. «Ποῦ εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ὅστις να δύναται να χωρίσῃ αὐτὸν ἑαυτοῦ ; Καί, ἐὰν ἡ φροντίς πρὸς αὐτοσυντήρησιν ἀποτελῇ πρόσταγμα τῆς φύσεως, δυνάμεθα ἄρα γε να ὑποχρεώσωμεν αὐτὸν ν' ἀποβλέψῃ γενικῶς εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἵνα ἐπιβάλλῃ ἑαυτῷ καθήκοντα, ὧν τὸν σύνδεσμον πρὸς τὴν ἰδιοσυστασίαν αὐτοῦ δὲν βλέπει ;... Βλέπω ἐδῶ, ὁμολογῶ, τὸν κανόνα, ὃν δύναμαι να συμβουλευθῶ, ἀλλὰ δὲν βλέπω, θὰ εἶπῃ ὁ ἀνεξάρτητος ἄνθρωπος, τὸν λόγον, ὅστις με ὑποβάλλει εἰς τὸν κανόνα τοῦτον.»

Ὡστε ὁ Rousseau, ἂν καὶ παραδέχεται κατ' ἀρχὴν τὴν ἔν-

<sup>27</sup> Droit naturel. ἐνθ' ἄνωτ. «Mais me direz vous, συνεχίζει τὸ ἀρθρον, où est le dépôt de cette volonté générale? où pourrais je la consulter? Dans les principes du droit écrit de toutes les nations policées...»

<sup>28</sup> Πράγματι ὑπεστήριξαν τινὲς τὴν γνώμην, ὅτι ὁ Rousseau, ὅτε ἔγραφε τὸ ἀρθρον περὶ τῆς économie politique, δὲν εἶχε, ἀκόμη διαφωνήσῃ πρὸς τοὺς ἐγκυκλοπαιδιστάς. Βλ. περὶ τοῦ θέματος τούτου R. H u b e r t, Rousseau et l' encyclopédie ἐνθ' ἄνωτ. K. D e r a t h é. Le rationalisme de J. - J. Rousseau, Paris, 1948.

νοϊαν τῆς γενικῆς βουλήσεως ὡς προᾶξιν τῆς διανοίας, οὐχ ἥττον θεωρεῖ ταύτην ἀνεπαρκῆ. Διότι, ὡς εἶδομεν ἤδη, ὁ λόγος εἶναι καθ' ἑαυτὸν ἀδύναμος καὶ δὲν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς κίνητρον διὰ τὴν ζωὴν, εἰὰν δὲν συνδεθῇ πρὸς ἕτερόν τι στοιχεῖον, τὸ θυμικόν.<sup>29</sup>

Ὅθεν, ἵνα ὁλοκληρώσωμεν τὴν ἔννοιαν ταύτην, δέον νὰ συνδυάσωμεν τὸν ἐν τῷ ἄρθρῳ «De l' économie politique» δοθέντα ὄρισμόν, ἐνθα ἡ «γενικὴ βούλησις» εἶναι ἡ «οὐρανία φωνή», πρὸς τὸν ἐν «Emile» ἀπαντῶντα ὄρισμόν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, ἥτις καὶ αὕτη ὀνομάζεται ἐπίσης «οὐρανία φωνή»<sup>30</sup> καὶ «θεῖον ἔνστικτον», ἵνα οὕτως εὗρωμεν τὸν μίτον, ὅστις θέλει ὀδηγήσει ἡμᾶς εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ «γενικὴ βούλησις» δὲν εἶναι εἰμὴ αὕτη αὕτη ἡ ἠθικὴ συνείδησις, ἥτις δὲν ἐδράζεται μόνον ἐπὶ τοῦ λόγου, ἀλλὰ καὶ τοῦ συναισθήματος, ἀποτελοῦσα οἷονεὶ διαλεκτικὴν σύνθεσιν τῶν δύο τούτων ἐνίοτε ἀντιμαχομένων ἀλληλα στοιχείων, ὡς ἐξεθέσαμεν ἐκτενῶς ἀνωτέρω<sup>31</sup>.

Ἄρα ὁ Rousseau, χωρὶς νὰ ἐγκαταλίπη τὸ λογικὸν στοιχεῖον, πλουτίζει τὴν ἔννοιαν τῆς γενικῆς βουλήσεως διὰ τοῦ θυμικοῦ στοιχείου, ὅπερ εἶναι ἀπαραίτητον διὰ τὴν ἀτομικὴν δρασίαν, τὴν κατευθυνομένην πρὸς τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἀγαθόν. Ὡς δὲ τὴν ἠθικὴν συνείδησιν,<sup>32</sup> οὕτω καὶ τὴν «γενικὴν θέλησιν» συνδέει οὗτος μετὰ τῆς ἀρετῆς, ἣν ὀρίζει ὡς τὴν συμμόρφωσιν τοῦ πολίτου πρὸς τὴν «γενικὴν βούλησιν».

<sup>29</sup> Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 130 κ. ἐπ.

<sup>30</sup> Ἄνωτ. σελ. 128. Emile, L. IV, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 115.

<sup>31</sup> Βλ. Emile, L. V, ἐνθ' ἀνωτ. τ. III, σελ. 160, 161 καὶ ἀνωτέρω σελὶς 135.

<sup>32</sup> Βλ. Econ. polit. ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 591 «Voulez-vous que la volonté générale soit accomplie, faites que toutes les volontés particulières se y rapportent; et comme la vertu n'est que cette conformité de la volonté particulière à la générale, pour dire la même chose en un mot, faites régner la vertu.»

Θεωροῦμεν σκόπιμον νὰ ὑπενθυμίσωμεν <sup>32α</sup> ἐνταῦθα, ὅτι κατὰ τὸν Rousseau τὸ ἠθικὸν πρόβλημα εἶναι πρόβλημα κοινωνικὸν καὶ ἐμφανίζεται ἀφ' ὅτου οἱ ἄνθρωποι διαβιοῦσιν ἐν κοινωνίαις. Οὕτως ἡ ἠθικὴ συνείδησις, ἣτις ὑφίσταται ἤδη δυνάμει, δὲν ἐμφανίζεται κατὰ τὴν πρώτην, ἀλλὰ κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον τῆς φυσικῆς καταστάσεως, ἣτις ἦτο ἤδη κοινωνικὴ <sup>33</sup>.

Ὅπερ δὲ ὁ Rousseau εἶπεν, ὅτι δηλ. ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἀναπτύσσονται αἱ πνευματικαὶ ἰδιότητες τοῦ ἀνθρώπου, <sup>34</sup> κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ συνείδησις, ἣτις «συνιστᾷ τὸν ἀληθῆ ἄνθρωπον ὡς ὀλοκληρωτικὸν μέρος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους», <sup>35</sup> τοῦτ' αὐτὸ λέγει ἐν τῷ Contrat social <sup>36</sup> προκειμένου περὶ τῆς πολιτικῆς κοινωνίας: «Αἱ ἰδέαι αὐτοῦ, λέγει, ἀναπτύσσονται, τὰ αἰσθήματα αὐτοῦ ἐξευγενίζονται» καὶ θὰ ἔπρεπεν ὁ ἄνθρωπος «νὰ εὐλογῇ τὴν εὐτυχῆ στιγμὴν, ἣτις ἀπέσπασε τοῦτον διὰ παντὸς ἀπὸ τῆς καταστάσεως ἐνὸς ζώου μωροῦ καὶ περιορισμένου καὶ ἐποίησε τοῦτον νοήμονα καὶ ἄνθρωπον.»

Οὕτω τὸ ἠθικὸν πρόβλημα, ὅπερ ἦτο πρόβλημα κοινωνικόν, μετατρέπεται ἐν τῷ Contrat social εἰς πρόβλημα πολιτικόν, ὅπερ δὲν ἀναιρεῖ τὸ προηγούμενον. Τὰ δύο ταῦτα προβλήματα ἐνοποιοῦνται <sup>37</sup> καὶ οὕτως ἡ διάκρισις (ἣτις ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Tomasius καὶ βραδύτερον ὑπὸ τοῦ Kant) μεταξὺ Δικαίου καὶ ἠθικῆς ἐκμηδενίζεται.

Ὁ Rousseau ἐπικρίνει <sup>38</sup> τὸν Diderot, ὅστις συνδέει τὴν «γενικὴν βούλησιν» πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ «ἀνθρωπίνου γένους». Ἡ

<sup>32α</sup> Βλ. ἄνωτ., σελ. 126 κ. ἐπ.

<sup>33</sup> Βλ. ἄνωτ., σελ. 113 κ. ἐπ.

<sup>34</sup> Βλ. Discours sur l'origine de l'inégalité, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 556.

<sup>35</sup> Βλ. Emile, L. IV., ἐνθ' ἄνωτ., τ. III, σελ. 49, 57, 154. Βλ. καὶ préface au Narcisse ἐν Oeuvres ἐνθ' ἄνωτ. τ. III σελ. 196 σημ. 1.

<sup>36</sup> L. I. ch. VIII: De l'état civil.

<sup>37</sup> Βλ. Emile, L. IV., t. II., σελ. 79: «Ceux qui voudront traiter séparément la politique et la morale n'entendront jamais rien à aucune de deux.»

<sup>38</sup> Βλ. Manuscrit de Genève, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 253 κ. ἐπ.

ιδέα, λέγει, μιᾶς «γενικῆς κοινωνίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους» εἶναι ἰδέα ἀσαφής, ἣν δὲν δυνάμεθα νὰ συλλάβωμεν, εἰ μὴ κατὰ τὰ πρότυπα τῶν μικρῶν κοινωνιῶν, ἐν αἷς ἡ ἀνθρωπότης διαβιοῖ. Ἐκεῖ δὲ μόνον δύνανται νὰ ἀναπτυχθῶσιν αἱ ἀναγκαῖαι διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς γενικῆς βουλήσεως προϋποθέσεις. «Τὸ ἀνθρωπιστικὸν συναίσθημα, λέγει, ἐξατμίζεται καὶ ἐξασθενίζει ἐκτεινόμενον ἐφ' ὅλης τῆς ὑδρογείου» καταφέρεται δὲ ἐναντίον τῶν «δῆθεν κοσμοπολιτῶν, οἵτινες καυχῶνται ὅτι ἀγαπῶσι πάντας τοὺς ἀνθρώπους τῆς γῆς, ἵνα ἔχωσι τὸ δικαίωμα ὅπως οὐδένα ἀγαπῶσι»<sup>39</sup> καὶ συμπεραίνει ὅτι «δὲν ἀρχίζομεν νὰ γινώμεθα κατὰ κυριολεξίαν ἀνθρώποι, εἰμὴ ἀφοῦ προηγουμένως ὑπῆρξαμεν πολῖται»<sup>40</sup>.

Διὰ τὴν κατανόησιν τῆς ἐννοίας τῆς «γενικῆς βουλήσεως» πρέπει νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν ἐπὶ τῆς διακρίσεως, ἣν ποιεῖται ὁ Rousseau, μεταξὺ τῆς «γενικῆς βουλήσεως» καὶ τῆς «ἰδιωτικῆς βουλήσεως» (*volonté particulière*). Ἡ «γενικὴ βούλησις» ἀντιτάσσεται οὐχὶ πρὸς τὴν ἀτομικὴν βούλησιν, ἀλλὰ πρὸς τὴν «ἰδιωτικὴν»· τόσον δὲ ἡ ἰδιωτικὴ ὅσον καὶ ἡ γενικὴ βούλησις δύνανται νὰ ἀνήκωσιν εἰς τὸ αὐτὸ ἄτομον. Τὸ ἄτομον δηλαδὴ δύναται νὰ ἔχη δύο διακεκριμένας πρὸς ἀλλήλας βουλήσεις,<sup>41</sup> μίαν γενικὴν, ἐμπνεομένην ὑπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, ὑπὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, καὶ μίαν ἰδιωτικὴν, ἰδιοτελῆ, καθοριζομένην ὑπὸ τοῦ πάθους, τοῦ ἰδιοτελοῦς συμφέροντος, τοῦ ἐγωῖσμοῦ.

Ἐν συμπεράσματι δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι κατὰ τὸν Rousseau ἡ γενικὴ βούλησις ταυτίζεται πρὸς τὴν ἠθικὴν συνείδησιν καὶ τὴν ἠθικὴν βούλησιν, ἢ καλύτερον εἶναι ὠρισμένη μορφή ἐμφανί-

<sup>39</sup> Ἐνθ. ἄνωτ. Πρβλ. *Emile*, L. I. «*Défiez - vous de ces cosmopolites qui vont chercher au loin dans les livres, les devoirs qu'ils dédaignent de remplir autour d' eux. Tel philosophe aime les Tartares pour être dispenser d' aimer ses voisins.*»

<sup>40</sup> Βλ. *Manuscrit* ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 253.

<sup>41</sup> Βλ. *Contrat social*, L. I, ch. VII «*En effet chaque individu peu comme homme, avoir une volonté particulière contraire ou dissemblable à la volonté générale qu' il a comme citoyen.*»

σεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, τουτέστιν εἶναι ἡ ἠθικὴ συνείδησις ἐκδηλουμένη ἐν τῷ κύκλῳ τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, ἢ ἄλλως ἡ συνείδησις τοῦ πολίτου, τοῦ ἀληθοῦς πολίτου, τοῦ ἐναρέτου πολίτου. Μετὰ τὰ ἀνωτέρω ὡς ἐρευνήσωμεν νῦν τὴν θέσιν τῆς γενικῆς βουλήσεως ἐν τῷ ὅλῳ συστήματι τοῦ Contrat social.

Δεδομένου ὅτι ἡ γενικὴ βούλησις ὡς ἠθικὴ συνείδησις ἀνάγεται εἰς τὴν πολιτικὴν συνείδησιν καὶ δεδομένου ὅτι ἡ ἠθικὴ συνείδησις εἶναι ἡ ὑπαγορεύουσα εἰς τὸ ἄτομον τοὺς κανόνας τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ὅστις κατὰ τὸν Rousseau ταυτίζεται πρὸς τοὺς κανόνας τοῦ Δικαίου, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἡ γενικὴ θέλησις ταυτίζεται πρὸς τὴν νομικὴν συνείδησιν, δηλαδὴ εἶναι ἡ συνείδησις ἡ ὑπαγορεύουσα εἰς τὸ ἄτομον τοὺς κανόνας τοῦ Δικαίου, ἢ, ἵνα μεταχειρισθῶμεν τὴν παραδεδομένην κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Rousseau ἔκφρασιν, τοὺς κανόνας τοῦ φυσικοῦ Δικαίου. Τὸ δὲ φυσικὸν δίκαιον εἶναι τὸ προσιδιάζον εἰς τὸν «φυσικὸν ἄνθρωπον», ὡς νοεῖ τοῦτον ὁ Rousseau,<sup>42</sup> δηλαδὴ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, τὸν ἄνθρωπον «οἷός ἐστιν» ὅπερ σημαίνει «οἷον δεῖ εἶναι»<sup>43</sup> καὶ οὗτινος τὴν οὐσίαν συνιστᾷ ἡ ἠθικὴ συνείδησις. Τὸ ἀντικείμενον ἄρα τῆς *volonté générale* εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ φυσικὸς νόμος,<sup>44</sup> νοούμενος ὅμως οὐχὶ ὡς τι τὸ στατικόν, ἀλλ' ἐξελισσόμενος ἀναλόγως τῆς προόδου τῆς ἠθικῆς, τουτέστι τῆς νομικῆς συνειδήσεως, ὡς αὕτη διαμορφοῦται ἐκ τῶν διδαγμάτων τῆς πείρας (*expérience morale*),<sup>45</sup> ἣν ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾷ ἐκ τῆς ἐν κοινωνίᾳ διαβιώσεως.

<sup>42</sup> Βλ. ἀνωτ., σελ. 117.

<sup>43</sup> Βλ. ἀνωτ. σελ. 119. *Discours sur l'origine κλπ*, σελ. 533.

<sup>44</sup> Περὶ τῶν ποικίλων νοημάτων, ἅτινα ἡ ἔκφρασις «γενικὴ βούλησις» εἶχε λάβει πρὸ τοῦ Rousseau, βλ. R. Bertrand de Jouvenel, *Essai sur la politique de Rousseau*, ὡς πρόλογος ἐν τῇ ἐκδ. τοῦ Contrat social, Genève, 1947, σελ. 105 κ. ἐπ. Δίαν ἐνδιαφέρουσα τυγχάνει ἡ ἐκδοχὴ τῆς γενικῆς βουλήσεως ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς βουλήσεως, ἣτις θέτει γενικοὺς κανόνας.

<sup>45</sup> F. Raueh, *L'expérience morale* Paris 1924. A. Darbon, *Une philosophie de l'expérience*, Paris, 1946, σελ. 181 κ. ἐπ.